

## ΔΙΕΡΩΜΑ

# documenta 14:

Μια ανάγνωση / προσωρινή αποτίμηση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:  
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΑΡΙΝΟΣ  
& ΚΩΣΤΑΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Σε μια περίοδο που η Ευρώπη αγωνιά για την προστασία των εσωτερικών και εξωτερικών συνόρων της, ο Πολωνός κριτικός τέχνης και επιμελητής εκθέσεων Adam Szymczyk ήρθε να προτείνει τη διασυνοριακή και διαπεριφερειακή πολιτιστική συνεργασία ανάμεσα στο Κάσελ της Γερμανίας και στην Αθήνα. Η τολμηρή πρότασή του για τη διεξαγωγή και το μοίρασμα της documenta 14 σε δύο ευρωπαϊκές πόλεις, με τον αμφιλεγόμενο τίτλο εργασίας «Μαθαίνοντας από την Αθήνα», εντάσσεται, θα έλεγε κανείς, στο μεγάλο κύμα φιλελληνισμού που εκδηλώθηκε στη Γηραιά Ήπειρο από το 2011 και μετά. Εντωμεταξύ, στα τρία χρόνια που προετοιμαζόταν η d14, η Ευρώπη γνώρισε τη μεγαλύτερη μαζική μετακίνηση ανθρώπων μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στον αντίποδα της αυξανόμενης ξενοφοβίας που προκάλεσε η προσφυγική κρίση, όπου πρωταγωνίστησαν τόσο η Ελλάδα όσο και η Γερμανία, ο Szymczyk και η επιμελητική του ομάδα εξέφρασαν έντονο ενδιαφέρον -μια ακατανίκητη έλξη, θα λέγαμε- για το

Άλλο, η οποία αποτυπώνεται στην έκθεση με έργα, ομιλίες και δράσεις που σχετίζονται με εθνικές, φυλετικές και σεξουαλικές μειονότητες, αλλά και κάθε είδους ετερότητες. Από μία άποψη, μάλιστα, η ομάδα της d14 φαίνεται να ενστερνίζεται πλήρως τον στόχο της Κοινότητας των Απάτριδων (που φιλοξενήθηκε στο Πρόγραμμα Δημόσιων Δράσεων), η οποία «αποπειράται να υπερβεί μια ευρωκεντρική προοπτική, καθώς ενθαρρύνει την παρατήρηση των μεταβαλλόμενων μορφών και επικρατειών των σύγχρονων αποικιακοτήτων και των νέων προσταγμάτων στην παραγωγή παγκόσμιων και τοπικών υποκειμενικοτήτων» (<http://www.documenta14.de/gt/public-programs/1036/the-apatriide-society-of-the-political-others>). Εντέλει, τι μάθαμε και μπορούμε να μάθουμε από την d14; Ποια ζητήματα ανακύπτουν σε επιμελητικό επίπεδο; Πόσο αποτελεσματική ήταν τελικά η πολικότητα (Κάσελ - Αθήνα) στην οποία επένδυσαν επιμελητικά ο Szymczyk και η ομάδα του;

## Αθήνα ή Περί Αγωγής

» Η συζήτηση για την documenta 14 μπορεί να γίνει σε δύο συμπληρωματικά αλλά διακριτά επίπεδα. Το ένα είναι για την έκθεση καθαυτή. Για την τέχνη που εξέθεσε, τον λόγο που διατύπωσε, για το συνταξιασμο υλικού αρχείου και πρωτότυπης δημιουργίας, για τον τρόπο με τον οποίο ενέταξε στον εκθεσιακό πυρήνα *παραισιασικά* και *επιλεστικά* - οι δύο κύριες μεταφράσεις του αγγλικού performative- στοιχεία του ακαδημαϊκού λόγου και πολλά ακόμη. Τέλος, για την πολιτική αιχμή που ρητά διεκδίκησε και, βέβαια, για τα όρια, το είδος και την αποτελεσματικότητα της πολιτικής τέχνης που υποστήριξε. Ποια είναι τα όρια που έχει ο πολιτικός προ-

ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΤΡΑΜΠΟΥΛΗ

σανατολισμός μιας μεγάλης έκθεσης, ιδίως όταν δοκιμάζεται στο περιβάλλον μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε πολιτική υπερδιέγερση; Πόσο πολιτική μπορεί να είναι μια πολιτική έκθεση, με άλλα λόγια πόσο μπορεί να απευθυνθεί πολιτικά στο κοινό της; Το δεύτερο επίπεδο αφορά κατά κύριο λόγο τη συνάντησή της με το εικαστικό πεδίο και το πολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον της Ελλάδας. Η συνάντηση αυτή φώτισε λανθάνουσες πτυχές της εγχώριας ζωής και ταυτόχρονα ανέδειξε αδυναμίες της d14, τόσο από επιμελητική όσο και από πολιτική άποψη. Καθώς η έκθεση ακόμη διαρκεί, τουλάχιστον ως προς την γερμανική της πτυχή, στις παρακάτω παρατηρητικές σημειώσεις θα επικεντρωθώ κυρίως στο δεύτερο επίπεδο, επιτρέποντας κάποια υπαινικτικά σχόλια για την έκ-



Naeem Mohaleemen, *Tripoll Cancelled* (Προς Τρίπολη: ακυρώθηκε), 2017, ψηφιακό βίντεο, άποψη εγκατάστασης, ΕΜΕΤ, Αθήνα, documenta 14, φωτ.: Mathias Völzke

θεση καθαυτή να βρουν τη θέση τους ανάμεσα στις γραμμές.

### Ο κριτικός παροξυσμός

Από την πρώτη της εμφάνιση στο Πάρκο Ελευθερίας τον Σεπτέμβριο του 2016 με τη Βουλή των Σωμάτων, η d14 προκάλεσε έναν κριτικό παροξυσμό ο οποίος ελάχιστα ενδιαφέρθηκε για την τέχνη και τον λόγο της διοργάνωσης. Αντίθετα, επικεντρώθηκε στον θεσμό και στις λειτουργίες του, στη λογοβελτική και πολιτική πλαισίωσή του, χωρίς να λείπουν και

κάποιες κουρασμένες φωνές που με ιστορική βραδυπορία έκριναν τη σύγχρονη τέχνη συνολικά για έλλειψη δεξιοτεχνίας και αναπαραστατικής επάρκειας. Γενικά, η κριτική έδειξε ανέντοιμη να διαχειριστεί μια έκθεση ανάλογου βελνεκού, προδίδοντας την έλλειψη παράδοσης σε θεσμούς όπως εξειδικευμένα περιοδικά ή πανεπιστημιακές σχολές. Στην πραγ-

ΣΥΝΧΕΙΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

## ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΣΕΛΙΔΑ

ματικότητα, ο επιμελητικός λόγος της έκθεσης συναρθρώθηκε με το τεταμένο πολιτικό τοπίο της Ελλάδας. Πράγματι, στον θεματολογικό και εκθεσιακό πυρήνα της d14 βρίσκονται ζητήματα που είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη φόρτιση κατά την πολιτική αντιπαράθεση των τελευταίων ετών: η εξάρτηση της περιφέρειας από τα κέντρα πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, τα χειραφετητικά και ριζοσπαστικά κινήματα, οι τοπικές κοινότητες και τα αιτήματα αυτονομίας τους, οι συγκροτήσεις κοινωνικής αλληλεγγύης, οι λογιστικές κατασκευές του φύλου και της σεξουαλικότητας.

Αίφνης, η πολιτική τέχνη της d14 δεν ήταν μια τέχνη με αφηρημένα πολιτικά θεματικά\* αντίθετα φαινόταν να αντανακλά ενεργά τον ελληνικό πολιτικό αγωνισμό και να τον αναπαράγει σε ένα αναπάντεχο πολιτιστικό επίπεδο. Για παράδειγμα, ένα μέρος του πολιτικού φάσματος έχει συγκροτηθεί, ιδίως μετά το δημοψήφισμα του 2015, γύρω από την πεποίθηση πως μονον αυτό αποτελεί τον φιλοευρωπαϊκό πόλο της ελληνικής κοινωνίας\* η d14, ένας θεσμός που αποτυπώνει από πολλές απόψεις παραδειγματικά την ευρωπαϊκή αντίληψη περί πολιτισμού ως φορέα γνώσης και κριτικής, με την επιμελητική ρητορική της εδειξε επιτελεστικά πως τα ίδια ακριβώς αιτήματα που διατύπωνε η υποτιθέμενη «αντιευρωπαϊκή» αριστερά βρίσκονται στον πυρήνα του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτικού προβληματισμού. Στους αντιποδες, μια απο τις δεσπόζουσες αριστερές αφηγήσεις έχει περιγραφεί γραμμικά την ελληνική κρίση χρέους με απολυτευτικούς όρους αποικιακής εκμετάλλευσης, δηλαδή ως απομύζηση του εθνικού πλούτου και καταστρατήγηση της λαϊκής κυριαρχίας από τη νεοφιλελεύθερη Ευρώπη, και ειδικότερα από τη Γερμανία\* η γερμανική d14 κατέδειξε πως η Ευρώπη και οι θεσμοί της δεν είναι μια ενιαία πολιτική συγκρότηση, αλλά συγκλονίζονται από την ίδια ταραγμένη αντιπαράθεση που διατρέχει τον ελληνικό πολιτικό λόγο, καινούργιες ταυτότητες συντίθενται διεθνώς και η σχηματική επικύρωση της εθνικής κυριαρχίας δεν επαρκεί για να περιγράψει τις σύγχρονες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, έμφυλες διαστρωματώσεις. Η κριτική ήταν σε ένα μεγάλο βαθμό ένας λόγος αυτοαναφορικός που αντιμετώπισε περιοριστικά την d14 ως μια απλή μετωνυμία του πολιτικού αντιπάλου, χωρίς να κατορθώσει να δει την έκθεση καθαυτή, τα έργα και την επιμελητική τους σκέψη.

## Ενίσχυση των θεσμών, αναδιάρθρωση και καινούργια γενεαλογία

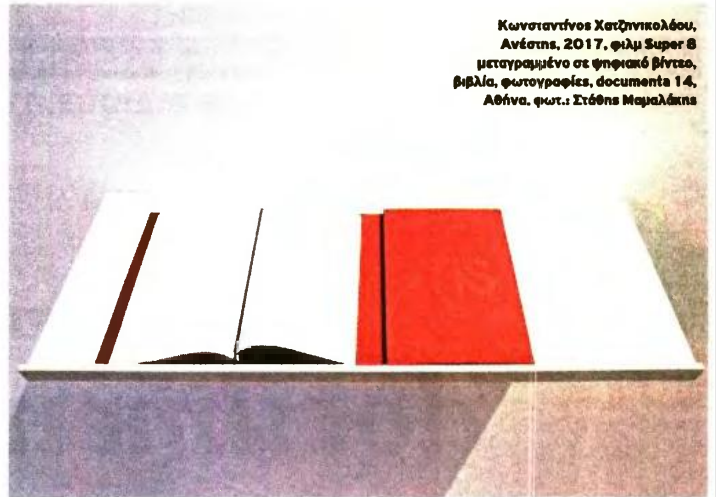
Αφήνοντας κατά μέρος δευτερογενή οφέλη που μπορεί να προέκυψαν από τη διοργάνωση της d14 στην Αθήνα, οικονομικού κυρίως τύπου, θα επισημάσω εδώ τρία σημεία στα οποία θα πρέπει να λογισθεί ιδιαίτερα σημαντική η συνεισφορά της:

Η ενίσχυση των εγχωρίων θεσμών. Η d14 επέλεξε στρατηγικά να συνεργαστεί αποκλειστικά με δημόσιους φορείς, όπως η Σχολή Καλών Τεχνών, το ΕΜΣΤ, το Ωδείο Αθηνών, η ΕΡΤ ή η Ταινιοθήκη της Ελλάδας. Οπωσδήποτε με την επιλογή αυτή η d14 συμμετείχε στον ολονε και πιο κρίσιμο διάλογο γύρω από την υποχώρηση του δημοσίου τομέα διεθνώς και την ανάληψη σημαντικού τμήματος των δραστηριοτήτων του από ένα καινοφανές υβρίδιο ιδιωτικού τομέα με γρα-

φειοκρατική λειτουργία. Η συζήτηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία στην Ελλάδα, καθώς η τελευταία δεκαετία είδε τη σταδιακή υποχρηματοδότηση και απαξίωση δημόσιων φορέων και την ανάδυση μιας καινούργιας πολιτιστικής πολιτικής από τα μεγάλα ιδιωτικά ιδρύματα. Ανάμεσα σε άλλες όψεις των δημόσιων συνεργασιών της d14 θα πρέπει να τονίσουμε τη συμβολή της στην ένταξη του ΕΜΣΤ στον πολιτιστικό ιστό της πόλης και την ανάδειξη του Ωδείου Αθηνών ως τόπου σύγχρονης κουλτούρας με έναν τρόπο που οι προηγούμενες χρήσεις του δεν το είχαν κατορθώσει. Και βέβαια η συνεργασία με την ΑΕΚΤ, όχι μόνον για τη χρήση των χώρων της αλλά κυρίως για τον τρόπο με τον οποίον η d14 παρενέβη στην εκπαιδευτική διαδικασία, διοργανώνοντας σεμινάρια και φέρνοντας σε επαφή τους φοιτητές με ένα adhoc πρόγραμμα σπουδών.

Η αναδιάρθρωση του εικαστικού πεδίου. Την τελευταία τριετία, την περίοδο της προετοιμασίας της d14, η Αθήνα έγινε δημοφιλής καλλιτεχνικός προορισμός, στάση και αφορμή για πρότζεκτ ενός πλήθους μετακινούμενων επαγγελματιών της τέχνης. Αναμφίβολα, η δημοτικότητα αυτή της Αθήνας έχει κινδύνους, με μεγαλύτερο όλων τον εξωτισμό της κρίσης, τον ετεροπροσδιορισμό της πόλης ως ενός τάχατες μυστικού κήπου δημιουργικότητας μέσα από την κατάρρευση. Ωστόσο, αυτή η κινητικότητα έδωσε τη δυνατότητα σε μια γενιά νέων Ελλήνων καλλιτεχνών, επιμελητών και θεωρητικών να ξεκινήσουν συστηματικά διεθνείς συνεργασίες και να αποκτήσουν προνομιακή πρόσβαση σε μεγάλους διεθνείς φορείς και θεσμούς. Επιπλέον, το επιμελητικό πρόγραμμα της d14, με τις διαλέξεις, τις συζητήσεις, τις προβολές κ.λπ., και τον κύκλο σεμιναρίων στους φοιτητές της ΑΕΚΤ έχει συμβάλει στη διαμόρφωση ή στη θεσμική κατοχύρωση μιας καινούργιας εικαστικής γλώσσας. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στο μέλλον το πεδίο των εικαστικών θα ανανεώσει τη δυναμική του και θα φέρει στην επιφάνεια νέους παράγοντες και σχέσεις.

Μια λοξή γενεαλογία. Η επίμονη παραπομπή στο μάρμαρο, λ.χ. με τα μικρά παραλληλόγραμμα κομμάτια που χρησιμοποίησαν ως σήμανση της έκθεσης, μαζί με άλλα στοιχεία της διοργάνωσης -τη χρήση του περιβάλλοντος χώρου της Ακρόπολης από τον Δημήτρη Πικιώνη, την περφόρμανς των εγκαινίων με αλογα κάτω από τη σκιά του Παρθενώνα που θυμίζει την πομπή των Παναθηναίων, τον Παρθενώνα των βιβλίων της Marta Minujin στο Κάσελ- ζύπνησαν τον φόβο πως η d14 θα αναβιώσει ένα κλασικιστικό φάντασμα. Επιπλέον, με την επίμονη ρητορική της για την κινηματική και χειραφετητική διάσταση της αυτοχθονίας, θύμισε ιδεολογήματα περί εδάφους και ουσιοκρατικής σχέσης με την Αρχαία Ελλάδα και τον λαϊκό πολιτισμό που δεν αποτελούν στοιχεία μονάχα του εθνικιστικού ακροδεξιού λόγου αλλά διατρέχουν οριζόντια όλο το πολιτικό φάσμα. Η d14 με όλο το κύρος του σταβάρου σύγχρονου θεσμού θα μπ. ούσε να επαναφέρει τον διπλό αυτό δεσμό -από την αρχαία Ελλάδα και τον λαϊκό πολιτισμό- ως έναν καινούργιο, ενεργό και ασφυκτικό ετεροπροσδιορισμό. Εντυχώς, απέφυγε αυτόν τον κίνδυνο. Ίσως η σπουδαιότερη επιμελητική της πρόταση, σε ό,τι αφορά την Ελλάδα τουλάχιστον, ήταν ότι πρότεινε μια συμβολή τους σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού βασισμένη στο ηχηματικό, το ανοκλόκρωτο, το ρευστό, την ποι-



Κωνσταντίνος Χατζηδικού, **Ανέστης, 2017, φιλμ Super 8 μεταγραφμένο σε ψηφιακό βίντεο, βιβλίο, φωτογραφίες, documents 14, Αθήνα, φωτ.: Στέφης Μαμαλάκης**

τική σκέψη, σε ό,τι στην πρόσφατη ιστορία κινήθηκε στις παρυφές της επίσημης κουλτούρας. Λειτουργήσε υπονομευτικά για την αντίληψη του σύγχρονου, όχι αναζητώντας το ήσασον αλλά αναδεικνύοντας τις διαβρωτικές, παραγνωρισμένες δυνάμεις που διαθέτει το μείζον. Από αυτήν την άποψη, είναι καθοριστικός ο τρόπος που επισκέφτηκε σημαίνουσες μορφές του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού, όπως τον Γιάννη Τσαρούχη, τον Ηλία Πετρόπουλο, τον Γιάννη Χρήστου, τον Ιωάννη Δεσποτόπουλο, εντάσσοντάς τους σε μια καινούργια, κρίσιμη και κριτική γενεαλογία που φτάνει μέχρι τις προτάσεις του αρχιτέκτονα Χρήστου Παπουλά για το Μουσείο της Ακρόπολης, την οδουσιακή αφήγηση της Μόλυς από την Εύα Στεφανή και τη συνδιαλλαγή κινηματογράφου και λογοτεχνίας του Κωνσταντίνου Χατζηδικού. Εξίσου σημαντικό είναι ότι αναζήτησε στις σημερινές συνθήκες τους επίσημους η ανεπίσημους θεσμούς και λόγους που θα μπορούσαν να συμμετέχουν στην ίδια γενεαλογία. Βέβαια, αν η d14 είχε καλύτερους ξεναγούς στο ελληνικό πεδίο θα μπορούσε να είχε αποφύγει μια από τις πιο οξείες αδυναμίες της: χρησιμοποίησε, χωρίς πάντα να αναγνωρίζει τη συμβολή τους, δουλειά έρευνας, ακτιβισμού και πειραματισμών, αναζητήσεις και ρήξης που έλληνες καλλιτέχνες και

στοχαστές έχουν κάνει εδώ και χρόνια, αν και δεν είχαν την ασφάλεια και την κάλυψη ενός μεγάλου θεσμού.

## Κατασκευάζοντας την Αθήνα

Από την πρώτη στιγμή που ανακινώθηκε η παράλληλη έκθεση της d14 στο Κάσελ και την Αθήνα, με τον τίτλο «Μαθαίνοντας από την Αθήνα», αναδόθηκε αυθόρμητα η διπλή αμφικανία «τι μπορεί να μάθει κανείς από την Αθήνα;» και «γιατί να μάθει κανείς από την Αθήνα;». Το διπλό αυτό ερώτημα συναρτίζεται στην ιστορική, πολιτική, πολιτισμική απορία: «ποια είναι η Αθήνα;». Θα έμεινε εύκολα κανείς στον πειρασμό να θεωρήσει πως η έκθεση έχει εκλάβει την Αθήνα ως μια εξιδανικευμένη τοπολογία του δημόσιου, του αυτοσχεδίου, του φαινομενικά απελευθέρου, μια τοπολογία η οποία αντιστρέφει και αναπαράγει τα στερεότυπα που από την αρχή της κρίσης συνοδεύουν την Ελλάδα. Ωστόσο, η d14 απέφυγε την αναγωγή. Η Αθήνα της έκθεσης αναδεικνύεται ως μια πόλη μητέρα, όπως κάθε άλλη πόλη της Ευρώπης, μια πόλη που έχει ιστορική παράδοση και υπόκειται στην ιστορία, που γεννά πολιτισμό, κτήρια και αντιφάσεις, κοινωνικά κινήματα και ανεκπλήρωτα σχέδια. Η Αθήνα της d14 είναι μια πόλη, φαίνεται να λείπει η έκθεση, που θα πρέπει να προσεξούμε πέρα από «τη διατα-



Ανδρέας Πάγκανος, **Τα πράγματα που λυγίζουν, 2017, άποψη εγκατάστασης, Neue Galerie (Neue Hauptpost), Κάσελ, documents 14, φωτ.: Mathias Völzke**

ραχή της μνήμης στην Ακρόπολη», όπως θα έλεγε ο Φρόνιτ- να την προσέξουμε για τη θέα της πόλης όπως φαίνεται από την Ακρόπολη και όχι για τη θέα της Ακρόπολης. Μια κανονική πόλη που συνταράσσεται από την κρίση, και προοικονομεί την οικονομική, πολιτική και κοινωνική κατάρρευση που θα πλήξει την Ευρώπη. Από την άποψη αυτή, ο τίτλος της έκθεσης *Learning from Athens* προτείνει να δούμε την Αθήνα ως ένα διαφανές παρόν το οποίο προαναγγέλλει μια παγκόσμια δυστοπία, ενώ την ίδια στιγμή προτείνει μεθόδους και τακτικές αναστοχασμού, αντιστάσης και καθημερινής πρακτικής.

Η d14 κατάφερε να μην κάνει την Αθήνα προορισμό μιας αναβίωσης της ρομαντικής περιήγησης όπου τα ερείπια των αρχαίων ναών έχουν αντικατασταθεί ή έχουν συμπληρωθεί από τα ερείπια του κοινωνικού σώματος. Ωστόσο, έχει κατασκευάσει την Αθήνα μέσα από μια διπλή δόλωση: από τη μία πως η Αθήνα βρίσκεται στον πυρήνα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ανήκει στη συστηματικότητα των κοινωνικών και πολιτικών δομών της Ευρώπης\* και ταυτόχρονα, πως η Αθήνα είναι οριστικά απόμακρη από την Ευρώπη, οριστικά δεν ανήκει σε αυτήν, γιατί αυτή ακριβώς η εγγύτητα / απόσταση της δίνει τη δυνατότητα να γίνει το αντικείμενο «από το οποίο θα μάθουμε». Η κριτική στην d14 έχει προσπαθήσει να μιλήσει αρκετά για την Αθήνα, δεν έχει εντοπίσει επαρκώς ποιο είναι το υποκείμενο της εκμάθησης, το υποκείμενο του ρηματικού τύπου «μαθαίνοντας». Η Ευρώπη; Η Δύση; Ο κόσμος της τέχνης; Στην πραγματικότητα, προϋπόθεση της επιμελητικής κίνησης της d14 είναι μια υποτιθέμενη εναρκτήρια συνθήκη αμοιβαίου ετεροπροσδιορισμού: μαθαίνοντας από την Αθήνα σημαίνει κατασκευάζω μια ετερότητα, ταυτόχρονα όμως σημαίνει κατασκευάζομαι από μια ετερότητα, κατασκευάζομαι ως ετερότητα. Καθώς, ανάμεσα στους δύο πόλους του αμοιβαίου αυτού ετεροπροσδιορισμού, της Αθήνας και του απροσδιόριστου υποκειμένου, υπάρχει μια μη αναγώγιμη ασυμμετρία οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής εξουσίας, η απάντηση στο ερώτημα «και τι εντέλει μάθαμε από την Αθήνα» είναι προφανής: μάθαμε την ισχύ μας.

*Ο Θεόφιλος Τραμπούλης είναι συγγραφέας και επιμελητής*

